

ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ГРОМАДЯНСЬКИХ ВІЙН

У статті досліджується питання демографічних втрат під час громадянських війн.

Ключові слова: демографічні втрати, структура народонаселення, громадянська війна

Війни мають тривалі та в деяких випадках незгладні наслідки як в економіці та політиці, так і в соціальній сфері. Вони включають деструктивні соціальні, демографічні, духовно-етичні, економічні та екологічні зміни, які зазвичай відчутні впродовж тривалого часу. Але, є площина, в якій відлуння громадянської війни має тривалий і трагічний характер, це соціально-демографічна сфера: загибель населення, збільшення смертності, падіння народжуваності, скорочення шлюбності, погіршення здоров'я населення, порушення вікового та статевого балансу, загибель інтелектуальної еліти, тим паче, що хвилі демографічних втрат зачіпають багато поколінь людей, які народилися вже після війни.

Проблемі впливу війни на структуру народонаселення та соціально-демографічну поведінку присвячені роботи відомого російського-американського соціолога П. Сорокіна [1], радянських вчених Л. Камінського [2], С. Новосельського [3], Б. Урланіса [4]. Серед сучасних авторів, що досліджують проблему змін в соціально-демографічному складі населення внаслідок впливу війни на вікову, статеву, сімейну структуру суспільства, слід відмітити російських дослідників Абдуль Камір А. [5], А. Здорова [6] та А. Арську [7] й українських вчених О. Лавера [8], Б. Жукова [9], М. Шевченка, Єфимову [10], М. Коннову [11], С. Сірого [12].

Для визначення демографічних втрат у громадянських війнах 1945 – 1997 рр. корисними є довідкові матеріали, опубліковані в російському журналі «Зарубежное военное обозрение». Згадані статичні підрахунки складені спеціалістами за матеріалами, оприлюдненими Лондонським міжнародним інститутом (International Institute for Strategic Studies) стратегічних досліджень у щорічному виданні «Військовий баланс 2003 - 2004» (The Military Balance 2003 – 2004) [13].

Слід зазначити, що отримання достовірних та систематизованих даних про людські втрати ускладнено низкою об'єктивних причин:

відсутність чіткої методології підрахунків демографічних втрат, різноманітність вихідних посилань розрахунків, що здійснюються різними статистами; визначення чисельності жертв відбувається, як правило, в декілька етапів, і на кожному з них вносяться свої уточнення та виправлення; демографічна статистика має не просто історичний підтекст, а й пов'язана з ідеологічними, політичними, економічними інтересами та доктринами і таким чином стає предметом маніпуляцій. Останнє, досить яскраво характеризує В. Староверов «у смутні часи завжди та скрізь виникає мода на історію, що обумовлює її ідеологізацію й політизацію, а відповідно породжує затьмарені потоки фальсифікацій» [14].

Аналіз вищезгаданих досліджень впливу війни на структуру народонаселення дозволяє окреслити декілька методик підрахунків людських втрат під час зовнішньої і громадянської війни. Так, в своїх працях П. Сорокін виокремлює низку показників впливу на демографічну ситуацію під час та після війни: прямі втрати (вбиті, скалічені та ті, що померли від поранень — приблизно чверть від усіх загиблих); непрямі (збільшення смертності, зниження народжуваності, смерть від голоду, труднощів, епідемій тощо — три чверті від усіх загиблих); втрати територій з їхнім населенням; погіршення здоров'я; біологічна, нервово-мозкова, творча деградація нації; виродження людини взагалі [1, с. 541]. Тобто П. Сорокін, аналізуючи вплив населення на склад населення, поєднує демографічні втрати та духовно-етичні наслідки війни.

Л. Камінський у своєму дослідженні розробив таку класифікацію людських втрат: а) бойові втрати: безповоротні (вбиті; особи, що пропали безвісти, потрапили до полону; померлі на шляху до першого етапу медичинської евакуації, від ран у лікарняних закладах, від інших бойових уражень; звільнені з армії внаслідок бойових поранень) та тимчасові (поранені, контужені, обморожені, обпечені тощо); б) небойові втрати: безповоротні (померлі від хвороб, від небойових поранень, внаслідок самогубств) та тимчасові (хворі, звільнені в запас внаслідок хвороби) [2]. Як бачимо, наведена класифікація вужча за класифікацію П. Сорокіна і є більш обмеженою. На нашу думку, вона враховує тільки втрати у воєнно-стратегічних категоріях, тобто безпосередньо воєнні втрати.

Б. Урланіс у своїй роботі «Історія воєнних втрат» підкреслює, що війни мають великий вплив на динаміку чисельності та склад населення: збільшується смертність, зменшується народжуваність, зменшується приріст населення, змінюються рівень шлюбності, але приділяє увагу тільки розміру людських втрат у збройних силах під час війни. Б. Урланіс, як і Л. Камінський, поділяє втрати на бойові (вбиті та ті, що померли від поранень) та небойові (випадки смерті від хвороб солдат та офіцерів в госпіталях, лазаретах; випадки раптової смерті військових за межами лікарняних закладів, а саме: самогубство,

вбивство, страти за приговорами воєнно-польових судів, смерть від голоду та хвороб) [4, с. 18—22].

Російський дослідник Абдуль Камір А., досліджуючи аспекти взаємовпливу суспільства та війни, поділяє наслідки на дві групи: прямий вплив війни на структуру народонаселення (безповоротні та тимчасові людські втрати на війні серед військовослужбовців та цивільного населення) та непрямий вплив на народонаселення (зміни рівня шлюбності, народжуваності, смертності, зниження темпів росту чисельності, природного проросту, погіршення стану здоров'я, міграція населення) [5].

А. Арська в своєму дослідженні «Війна та продовольча криза» поділяє демографічні наслідки війни на прямі (жертви внаслідок дії всіх видів зброї безпосередньо під час війни та деяких видів зброї за межами військових операцій; жертви внаслідок порушення системи життєзабезпечення військ та цивільного населення; застосування смертної кари до дезертирів та бунтарських частин, страти полонених, заручників; акції залякування; смерть поранених або людей, що втратили здоров'я безпосередньо внаслідок застосування зброї); непрямі (загибель від голоду; загибель безхатченків; загибель від хвороб, що виникли внаслідок війни; загибель внаслідок злочинності, суїциду під впливом стресів війни); інші варіанти втрат внаслідок війни, що проявляються протягом тривалого часу і не мають чіткої форми (погіршення здоров'я, моральні випробування населення, психологічні стреси) [7, с. 18—19].

На думку українського дослідника С. Сірого демографічні втрати під час та після війни доцільно поділяти на три групи: найближчі (прямі та непрямі, санітарні та незворотні жертви війни й втрати мирного населення); чисельні міграційні потоки; віддалені (спричинені погіршенням умов відтворення населення під час збройного протистояння та в повоєнні роки, а саме: скорочення народжуваності, підвищення дитячої смертності, зниження життєздатності нащадків, погіршення здоров'я жінок, скорочення чисельності чоловічого населення) [12].

Окреслені підходи до визначення впливу війни на демографічну ситуацію доцільно використовувати й при підрахунках людських втрат під час громадянських війн, але, на нашу думку, необхідно враховувати специфіку останніх: будь-яка громадянська війна більш вбивча з точки зору людських втрат, бо вона вбиває найбільш талановитих, сильних, вольових представників протистоячих сторін та цивільного населення однієї країни; під час громадянської війни гинуть здебільшого молоді, більш дієздатні в соціально-демографічній сфері люди, а цивільне населення зазнає ризиків епідемії інфекційних захворювань внаслідок руйнування державного управління, особливо в медико-санітарній сфері. Крім того, необхідно зауважити, що удосконалення матеріально-технічної бази призводить до того, що

сучасні громадянські війни стають все більше згубними для цивільного населення країни і, як наслідок, найбільші втрати спостерігаються саме серед останнього. Так, незважаючи на появу високоточної зброї (ВТЗ), втрати серед цивільного населення під час крупних операцій становлять понад 80 % [9, с. 299]. Також, з огляду на геополітичний фактор громадянських війн ХХ і ХХІ ст., необхідно враховувати втрати серед контингенту миротворчих сил або іноземного військового контингенту (як правило, зацікавленої або зацікавлених держав), що знаходиться на території країни, де відбувається громадянська війна. Так, наприклад, під час громадянської війни в Китаї (1946 – 1950 рр.) загинуло, померло від поранень та захворювань 936 радянських воєнних спеціалістів, а під час громадянської війни в Таджикистані (1992 – 1996 рр.) загинуло 1583 військових та осіб цивільного персоналу російського контингенту, що знаходився на території країни [15, с. 564]. А під час громадянської війни в Афганістані (1978 – 1992 рр.) загальна кількість втрат радянської армії склала 15 051 загиблих [16, с. 92]. Під час громадянської війни в Лівані (1975 – 1990 рр.) загинуло 264 військовослужбовця США, 86 — Франції та 145 миротворців сил ООН [8, с. 133].

На думку автора, спираючись на охарактеризовані методики обчислення людських втрат під час та після війни й на окреслені особливості громадянських війн, демографічні втрати останніх можна визначати за такою схемою:

I. Найближчі втрати: а) прямі (бойові і небойові) й непрямі (порушення прав військовополонених, інвалідизація), санітарні (поранені, контужені, хворі) та незворотні (страчені за рішенням військово-польових судів, самогубці, померлі, безвісти зниклі, померлі від хвороб) воєнні втрати серед військових супротивних сторін, серед військових іноземного контингенту або миротворчих сил, що перебувають на території країни, де відбувається громадянська війна; б) прямі (втрати під час збройного протистояння, порушення або нехтування прав мирного населення, страчення заручників, терор з боку військових) й непрямі (інвалідизація, зниження народжуваності), санітарні (поранені, хворі) та незворотні (самогубці, померлі від поранень, безвісти зниклі, померлі від хвороб, особливо внаслідок епіdemій) втрати мирного населення.

II. Втрати, пов'язані з міграційними процесами: а) мобілізація та демобілізація; б) біженці; в) еміграція представників переможеної сторони й інтелігенції.

III. Віддалені втрати: а) втрати, спричинені погіршенням умов відтворення населення під час громадянської війни та повоєнні роки; б) репресії з боку нової влади країни.

Так, спираючись на доступні статистичні матеріали, найближчі прямі та непрямі, санітарні та незворотні втрати серед військових під час окремих громадянських війн, можна представити у вигляді таблиці:

Таблиця 1

Найближчі втрати серед військових супротивних сторін

	Кількість бойових втрат (тис.)	Кількість небойових втрат (тис.)
Громадянська війна в Іспанії (1820 – 1823 рр.) ¹	40	60
Громадянська війна в Португалії та Іспанії (1832 – 1840 рр.) ¹	20	30
Громадянська війна в США (1861 – 1865 рр.) ¹	134	404
Громадянська війна в Росії (1918 – 1920 рр.) ¹	300	450
Громадянська війна на території України (1918 – 1920 рр.) ²	395	
Громадянська війна в Іспанії (1936 – 1939 рр.) ¹	450	
Громадянська війна в Греції (1946 – 1949 рр.) ¹	тільки за перше півріччя 1949 р. складають 15,7 (загальна кількість виражається десятками)	-

¹ [4]; ² [17]

Усі найближчі втрати серед військових супротивних сторін, іноземного контингенту або миротворчих сил і серед цивільного населення під час громадянських війн ХХ ст. складає 21 548 тис. чол.

Таблиця 2

Найближчі втрати громадянських війн ХХ ст.

	Кількість загиблих (тис.)
Громадянська війна в Росії (1918 – 1920 рр.) ¹	12 585
Громадянська війна на території України (1918 – 1920 рр.) ¹	1 550
Громадянська війна в Греції (1945 – 1949 рр.) ²	160
Громадянська війна в Китаї (1946 – 1950 рр.) ²	1 000
Громадянська війна в Малайзії (1950 – 1960 рр.) ²	13
Громадянська війна в Алжирі (1954 – 1962 рр.) ²	100
Громадянська війна в Лівані (1958 р.) ²	2
Громадянська війна у В'єтнамі (1960 – 1965 рр.) ²	300

Громадянська війна в Лаосі (1960 – 1973 рр.) ²	30
Громадянська війна в Північному Ємені (1962 – 1969 рр.) ²	15
Громадянська війна в Судані (1963 – 1972 рр.) ²	500
Громадянська війна в Гватемалі (1968 – 1996 рр.) ²	150
Громадянська війна в Доміканській Республіці (1965 р.) ²	3
Громадянська війна в Нігерії (1967 – 1970 рр.) ²	1 000
Громадянська війна в Камбоджі (1970 – 1975 рр.) ²	156
Громадянська війна в Бангладеш (1971 р.) ²	500
Громадянська війна в Ефіопії (1974 – 1992 рр.) ²	75
Громадянська війна в Лівані (1975 - 1990 рр.) ²	100
Громадянська війна в Анголі (1975 – 1991 рр.) ²	1 500
Громадянська війна в Афганістані (1978 – 1992 рр.) ²	1 500
Громадянська війна в Сальвадорі (1979 – 1995 рр.) ²	75
Громадянська війна в Республіці Чад (1980 – 1984 рр.) ²	13
Громадянська війна в Ємені (1986 – 1987 рр.) ²	11
Громадянська війна в Ліберії (1989 – 1996 рр.) ²	150
Громадянська війна в Таджикистані (1992 – 1997 рр.) ²	51
Громадянська війна в Ємені (1994 р.) ²	7
Громадянська війна в Албанії (1997 р.) ²	2
Разом	21 548

¹[17]; ²[13]

Підрахувати демографічні втрати внаслідок міграційних процесів під час та після громадянської війни досить важко. Це обумовлено перш за все різними формами міграційних потоків. Так, першою формою є мобілізація та демобілізація, які нерівномірно впливають на статевікові, професійні, класові, соціально-економічні групи населення, що суттєво змінює склад воєнної та цивільної частини суспільства, а інколи й стирає межі між ними в умовах протидії громадян однієї країни. Крім того, найчастіше мобілізація стає доленосними подіями в житті окремих людей та їхніх родин, бо члени однієї сім'ї опиняються по різні боки протидії. Збільшується кількість неповних сімей і, як наслідок, змінюються характер та умови виховання підростаючого покоління тощо.

Другою формою рухливості населення під час громадянської війни є евакуаційні переміщення непланового характеру, які викликані загрозою життю мирного населення в зонах бойових дій. Мова йде, перш за все про біженців. Так, внаслідок громадянських війн в 5 країнах Африканського континенту 2324,4 тис. чол. вимушені були покинути домівки.

Кількість біженців під час громадянських війн на Африканському континенті

Країна, в якій відбулася громадянська війна	Кількість біженців (тис.)
Ефіопія ¹	834
Ліберія ¹ (за іншими даними 700 тис. ²)	599, 2
Ангола ¹	404,2
Судан ¹	263
Сьєрра-Леоне ¹	200
Республіка Чад ¹	24
Разом	2324,4

¹[18, с. 6]; ²[19, с. 107]

Склад біженців залежить від багатьох факторів: тривалості, масштабу та інтенсивності військових дій під час громадянської війни, матеріального стану населення тощо. Згідно з дослідженнями російських вчених, більшість біженців з Ливану (наприкінці 1980-х років) складають сімейні люди, але часто цей процес супроводжується поділом родини: 17 % опитуваних біженців підкреслили, що залишили чоловіка або дружину; 22 % — батьків; 16 % — дітей; 24 % — інших близьких родичів [5, с. 71]. В цілому серед біженців більше жінок, що природно, чоловіки або воюють, або іншими засобами намагаються захистити свій домашнє вогнище. За даними досліджень, 1/3 сімей біженців засновані або на міжнаціональних, або міжконфесійних шлюбах [5, с. 72].

Сама ситуація, коли більше половини сімей розділені, має характер соціально-демографічної трагедії, бо призводить до зниження рівня народжуваності, погіршення матеріального добробуту, зміни у статевовіковій структурі та стану здоров'я населення.

Наступною формою руху населення під час та після громадянської війни стає еміграція. Представники переможеної сторони, справедливо остерігаючись переслідування з боку нової влади, масово емігрують в інші країни. Так, після громадянської війни в Росії емігрувало 2 млн чол. [20, с. 178]. Серед них представники російської інтелігенції, дворянства, залишки Білої армії. А після громадянської війни в Іспанії загальна кількість іспанців, що залишились в екзилі, складає приблизно 160 тис. [11, с. 158].

Кількість віддалених демографічних втрат залежить від багатьох чинників. Так, розміри втрат, спричинених погіршенням умов відтворення населення, пов'язані з багатьма факторами: військовим станом суспільства, зниженням рівня життя, погіршенням комунально-

побутових умов, тривалості психологічної напруги та стресовими ситуаціями. На стані здоров'я населення країни негативно позначається трудове перенапруження, відставання матеріального добробуту, недотримання прав і свобод людини. У війнах гинуть найбільш здорові, здібні і морально досконалі люди, а виживають здебільшого фізично та морально дефективні цинки, злочинці.

Закономірністю впливу громадянської війни на народонаселення є різке зменшення укладення шлюбів. За думкою експертів, чим більше триває війна, тим менше створюється родин [5, с. 79]. Основними причинами падіння кількості шлюбів є загибель певної частини чоловіків, порушення статевовікової структури, погіршення матеріальних умов життя, непевності самого буття в умовах війни. Перевага кількості жінок над чоловіками призводить до того, що значна частина жінок дітородного віку не має можливості вступити в шлюб.

Зменшення кількості шлюбів стає причиною зниження рівня та частоти народжуваності. Крім того на рівень народжуваності впливають і статевовікові деформації структури населення, особливо серед категорій, здатних народжувати дітей. Хоча після громадянських війн і відбувається компенсаторний період народжуваності, але він ні в якому разі не досягає довоєнного показника [21, с. 455].

Великі зміни у соціально-демографічній структурі населення відбуваються внаслідок різкого загострення під час військових дій інфекційних захворювань, виникнення і розповсюдження епідемій різних захворювань. Останнє обумовлено перш за все зниженням рівня життя і руйнуванням системи охорони здоров'я, а також міграцією населення, скупченням людей в місцях, що малопристосовані для нормальної життєдіяльності. Так, російський дослідник С. Кара-Мурза вважає, що понад 90 % жертв громадянської війни в Росії склали загиблі від голоду та хвороб. Тільки в 1918 р. та 1921 р. від епідемії тифу померло 2 млн чол. [22, с. 389].

Кількість демографічних втрат після громадянської війни, пов'язаних з репресіями, залежить від виду політичного режиму, що встановлено в країні після громадянської війни, від стабільності суспільства, від наявності партизанської війни проти встановленого режиму. Так, за думкою дослідників, жертвами репресій тільки в червні 1927 р. в Росії стали 9 тис. монархістів та білогвардійців [23, с. 311], а загальна кількість репресованих складає 6-8 млн людей (за підрахунками В. Луньова 82,4 % вироки були зі смертної карою [24, с. 365]). Після громадянської війни в Іспанії 150 тис. чол. постраждали в результаті франкістських репресій [11, с. 149]. Таким чином,

демографічні втрати продовжуються і після завершення громадянської війни інколи на протязі тривалого часу.

Таким чином, правильна оцінка демографічних втрат внаслідок кожної громадянської війни в будь-якій країні світу неможлива без застосування порівняльно-історичних даних і розробки єдиної методики визначення таких втрат. Тільки за таких умов питання про демографічну «ціну» громадянських війн можна буде остаточно звільнити від домислів та спекуляцій. Незаперечним є таке: громадянські війни не тільки чинять тривалий негативний вплив на чисельність, але і на якість населення. Вони виступають знаряддям негативної селекції, що вбиває найкращих представників нації.

Література

1. Сорокин П. Голод как фактор: Влияние голода на поведение людей, социальные организации и общественную жизнь / П. Сорокин. — М. : Academia : LV, 2003. — 678 с.
2. Каминский Л. С. К вопросу построения классификации военных потерь / Л. С. Каминский // Военно-медицинский журнал. — 1946. — № 7–8.
3. Каминский Л. С. Потери в прошлых войнах / Л. С. Каминский, С. А. Новосельский. — М., 1947.
4. Урланис Б. Ц. История военных потерь: Войны и народонаселение Европы / Б. Ц. Урланис. — М., 1960. — 558 с.
5. Абдуль Карим А. Х. Война и общество: социально-демографический аспект : диссертация на соискание научной степени кандидата философских наук по специальности 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы». — М., 1993 — 135 с.
6. Здоров А. Гражданская война: потери населения. Опыт сравнительного анализа / А. Здоров // Свободная мысль. — 1999. — № 10. — С. 115—122.
7. Арская А. П. Войны и продовольственные кризисы / А. П. Арская. — М. : ООО Олби-принт, 2005. — 176 с.
8. Лавер О. Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті. Статистичне дослідження / О. Лавер. — Ужгород : Госзрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах прес та інформації, 2002. — 304 с.
9. Жуков Б. Б. Війни ХХ століття та їх вплив на людські ресурси / Б. Б. Жуков // Матеріали науково-практичної конференції «Внесок академіка В.І.Вернадського в дослідження проблем розвитку і розміщення продуктивних сил», 12 – 13 березня 2003. — С. 295—299.
10. Шевченко М. М. Динаміка воєнних втрат та демографічні втрати в контексті військової глобалізації: історико-соціологічний аналіз / М. М. Шевченко, В. В. Єфімова // Вісник Національної академії оборони України. — 2008. — № 4 (8). — С. 168—172.

11. Коннова М. В. Громадянська війна в Іспанії (1936 – 1939 рр.): історіографія : дисертація канд. іст. наук : 07.00.06. — Вінниця, 2004. — 215 с.
12. Сірий С. В. Соціально-політичний контекст локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації : дисертація канд. політ. наук : 23.00.04 / С. В. Сірий. — Київ, 2007.
13. Людские потери в конфликтах, кризисах, войнах 1945 – 1997 годах (справочные материалы) // Зарубежное военное обозрение. — 2004. — № 9. — С. 21—24.
14. Староверов В. И. Россия над бездной: мнимый и реальный геноцид / В. И. Староверов. — М., 1990. — С. 71—72.
15. Россия и СССР в войнах XX века : Потери Вооруженных Сил. [Под общей ред. Г. Ф. Кривошеева]. — М. : ОЛМА – ПРЕСС, 2001. — 607 с.
16. Лавер О. Втрати населення країн середнього сходу в локальних війнах і конфліктах 1945 – 2006 рр. / О. Лавер // Воєнна історія. — 2004. — № 4–6. — С. 92—98.
17. Лавер О. Статистика втрат населення у війнах і конфліктах 1900 – 1924 рр. / О. Лавер // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 14. — К. : Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 3—23.
18. Комар Ю. И. Конфликты в современной Африке. Попытки типологии / Ю. И. Комар. — М. : ИНИОН, 1996. — 32 с.
19. Френкель М. Гражданская война в Либерии (1989 – 1997) / М. Френкель // Мировая экономика и международные отношения. — 1998. — № 7. — С. 102—109.
20. Воронцов Н. Войны, революции, застой – эволюционные последствия / Н. Воронцов // Знамя. — 1995. — № 7. — С. 175—181.
21. Жиромская В. Демографическое эхо войны гражданской войны / В. Жиромская // Россия в XX веке: Реформы и революции. В 2-х. томах. — Т 1. — М. : Наука, 2002. — С. 449—456.
22. Кара–Мурза С. Советская цивилизация. Книга первая / С. Кара–Мурза. — М. : Алгоритм, 2002. — 640 с.
23. Данилов В. К истории сталинского террора / В. Данилов // Куда идет Россия? Формальные институты и реальные практики: Материалы девятого международного симпозиума. — М. : МВШСЭН, 2002. — С. 310—322.
24. Лунев В. Статистика репрессий / В. Лунев // Преступность XX в.: мировые, региональные и российские тенденции. [Изд. 2-е, перераб. и доп.]. — М. : Волтерс Кувер, 2005. — С. 365—372.

В статье исследуется вопрос демографических потерь во время гражданских войн.

Ключевые слова: демографические потери, структура народонаселения, гражданская война.

In the article the question of demographic losses in the civil wars.

Key words: demographic losses, population structure, civil war

Вовк Світлана Олександрівна — докторант кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», кандидат історичних наук.

Рецензент: проф. Сергієнко Ю. Г.